

Hasonlóképpen téves úton halad az amerikai "leíró nyelvészet", mert teljesen tanácstalan, amikor konkrétan felmerülő problémákkal áll szemben. BLOOMFIELD és tanítványai egyáltalán nem oldják meg a fonémák azonosságának kérdéseit. A polgári fonológia mai képviselői az "irreveláns" jegyek hangsúlyozásával arra törekednek, hogy elszakítsák a fonológiát a fonetikától. Majd idevágó mondanivalóit így sűriti: "Ma a polgári fonológusok tekintélyes tömege...lényegében egy módszert alkalmaz: a fonológiai elemzést az elemek olyan számu megkülönböztetésére alapozzák, amelyek megfelelnek a hangegységek számának, s amelyeket ha kicserélünk, megváltozik a jelentés (értelem). Az új elnevezés, amelyet HJELMSLEV adott ennek a folyamatnak ("kommutatív vizsgálat") nem változtat a dolog lényegén. A fontos az..., hogy mit értenek jelentés alatt" (19). A nyelv idealista felfogása és a helytelen módszertani elvek miatt tehát a nyugati fonológia zsákutcába jutott.

A fonéma és a fonológia fogalma Oroszországban született meg, s innen terjedt el szerte a világon. Az orosz fonológusoknak vezető szerep jutott a nyelvtudomány ezen új ágának kidolgozásában, s most is a moszkvai fonológusok fáradoztak a világ nyelvészei közül legtöbbet a fonológiai vizsgálat módszertanának kidolgozásán. I.V. SZTÁLIN munkáinak utmutatása alapján még nagy feladatok várnak a szovjet nyelvészekre, hogy megteremtsék a marxista nyelvtudomány valóban tudományos fonetikáját.

B. A. Szerebrennyikov: A nyelvek kölcsönhatásáról. A szubsztrátum-kérdés. (Voproszu jazukoznanija, 1955/1, 7-25. Ismerteti: Juhász József.)

B.A. SZEREBRENNYIKOV a szubsztrátum-elmélet marxista szemléletű megvilágítását tűzi ki célul ebben a cikkében. Arra törekszik, hogy a szubsztrátum-kérdés tisztázása útján kiegészítse, teljesebbé tegye a történeti-összehasonlító módszert.

Megállapítja, hogy a múltban a nyelvek kölcsönhatása tanulmányozásának általában nem tulajdonítottak kellő jelentőséget, épp ezért nem is alakultak ki ezen a területen megfelelő kutatómódszerek. A nyelvi szubsztrátum hatásának a vizsgálata ugyan a XIX. és a XX. században eléggé ismert dolog volt, maga a szubsztrátum-elmélet azonban mégsem vált általánosan el-

fogadottá. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy szubsztrátum-vizsgálatok nemigen jelentettek többet sötétben való tapogatózásnál. A szubsztrátum-elmélet hívei ugyanis nem rendelkeztek adatokkal a szubsztrátumot alkotó nyelv főbb sajátosságaira vonatkozólag. Ezért aztán a szubsztrátumot legtöbbször csak valami közvetlenül nem érzékelhető, megfoghatatlan jelenségnek tartották. Másrészt vannak a különféle nyelvek fejlődésében egymástól függetlenül támadt egyezések, konvergens jelenségek is. Az ilyen jelenségek hatására sok nyelvész szkeptikusan fogadta a szubsztrátum-elméletet. De a szubsztrátum-elmélet ellenzőinek érvelése sem valami meggyőző, - mint B.A. SZEREBRENNYIKOV megállapítja. Szerinte semmivel sem igazolható sokaknak az a meggyőződése, hogy a szubsztrátum-elméletnek semmi köze a történeti-összehasonlító módszerhez. Ezzel a nézettel szemben SZEREBRENNYIKOV hangsúlyozza, hogy a szubsztrátum-elmélet igen fontos kiegészítője a történeti-összehasonlító módszernek, mert a nyelvek történeti vizsgálata nem szorítkozhat a rokonnyelvekkel való hasonlításra, igen fontos a nyelvek külön életében más nyelvek hatására támadt jelenségek tanulmányozása is. Ezért a szubsztrátum-elméletet szilárdabban meg kell alapozni, ki kell alakítani a nyelvek kölcsönhatása vizsgálatának szigorúan meghatározott módszerét, amely a különféle és egymással ok-okozati kapcsolatban álló jelenségek komplexumára támaszkodik. A szubsztrátum fogalmát meg kell tisztítani a köré fonódó misztikától. A szubsztrátum lényegében nem egyéb, mint a nyelvek egymásra gyakorolt - s igen sokrétű - hatásának egyik típusa. Természetesen nem minden külső nyelvi hatás szubsztrátum.

Szubsztrátumnak rendszerint azt a nyelvet nevezik, amelyet egy másik nyelv egy bizonyos közös területen a nyelvi kölcsönhatás és nyelvi harc, küzdelem folyamatában legyőzött, maga alá gyűrt. A cikk írója kiemeli, hogy a szubsztrátum műszo-
semmiképp sem szabad a szó alapjelentéséből kiindulva egy nyelvnek egy másikra való rárétegződését érteni. A nyelvek ugyanis nem rakódnak rá más nyelvekre, a valóságban csak érintkeznek, kapcsolatban vannak egymással, ami a lakosság egy részének kétnyelvűségében jut kifejezésre. A nyelvek érintkezésének különféle esetei közül B.A. SZEREBRENNYIKOV két alaptípus vizsgálatát tartja szükségesnek a szubsztrátum kérdésben: egyik a marginális, másik az intraregionális nyelvi érintkezés. A marginális érintkezés egymással határos területen élő nyelvek között megy végbe, az intraregionális érintkezés pedig valamely közös területen, mégpedig olyan formán, hogy az egyik nyelvet beszélők tömegesen és területileg mélyen behatolnak a másik nyelvet beszélők közé.

A cikk írója először a marginális érintkezést vizsgálja - az udmurt és a kazáni tatár nyelv anyagán. (Azért éppen az említett két nyelv anyagán, mert módszertani szempontból fontosnak tartja, hogy ne egyedül álló, elszigetelt, hanem rokonnyelvekkel rendelkező nyelvek szolgáltassák cikke tanulságait.) Megállapítja, hogy az udmurt nyelvben számos olyan, a tatárral közös vonás van, amely a többi finnugor nyelvből hiányzik. Például a hangsúly az udmurtban (az igék felszólító módjának második személyű alakja kivételével) az utolsó szó-

tagra esik, akárcsak a tatárban. Más finnugor nyelvekben tudvalevően más a helyzet. Az udmurtban a tatárhoz hasonlóan van az affrikáta. A többi finnugor nyelv nem ismeri ezt a hangot. SZEREBRENNYIKOV hangsúlyozza, hogy ezek nem véletlen jelenségek, hanem a két nyelv egyes szféráiban megfigyelhető közös vonások rendszerének egyes láncszemei. Például az udmurtban igen intenzív a határozói igenév használata, akárcsak a tatárban, vagy például a birtokrag megmaradását az udmurt nyelvben az izafet szerkesztésű tatár birtokos szerkezet hatása magyarázza stb. Ezenkívül számos tatár jövevényszó is található az udmurtban.

Az udmurt és a tatár közötti viszonyhoz hasonló összefüggéseket észlel SZEREBRENNYIKOV a komi nyelvnek orosz hatásra keletkezett egyes sajátosságait vizsgálva is.

A fentiek alapján a következőkben összegezi a vizsgált nyelvi hatások tanulságait: 1) hasonló hangok megjelenése; 2) szóátvétel; 3) szóképző elemek átvétele; 4) mondattani kalkok képződése; 5) jelentéstani inklinációk keletkezése (jelentéstani inklináción azt a jelenséget érti a szerző, amikor egy szónak vagy alaknak új jelentése fejlődik ki egy másik nyelv megfelelő szava vagy alakja jelentésének megfelelően); 6) hasonló folyamatok megindulása a nyelv rendszerének formálódásában; 7) azonos típusú szerkezeti vonások megőrzésének tendenciája.

Az intraregionális nyelvi érintkezés eseteinek vizsgálatára térve a cikk írója megjegyzi, hogy a szubsztrátumnak ítelt jelenségek közül az eddig ismertek nem alkalmasak a kérdés megvilágítására, mert a szubsztrátumot alkotó ősi nyelvekről semmi biztosat nem tudunk.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor a szubsztrátumot alkotó nyelv csak részlegesen tűnik el, másik részében tovább él. A cikk írója az ilyen eseteket tartja alkalmasnak az intraregionális érintkezés eredményeként megmaradt szubsztrátumos jelenségek vizsgálatára. Ennek példájaként a mari (csereemis) és a csuvas nyelv viszonyát tárgyalja. Az ómari nyelv, mint a szerző megállapítja, nem a mai mari nyelvterületen alkotott szubsztrátumot a csuvas nyelvben. A marik ugyanis mai lakóhelyük toponimikájának tanúságai szerint nem ólakók azon a területen. Valamikor a mai csuvas köztársaság területén éltek, ahova aztán török nyelvű törzsek hataltak be. Ezzel megindult a mari nyelvnek és a csuvas nyelv elődjének (szuvar vagy szuvas) intraregionális érintkezése. A mari nyelv azonban nem tűnt el egészen, hanem a mari nyelvű lakosság egy részének északabbra való vándorlása következtében részlegesen megőrződött. Ennek következtében mindkét nyelvben kimutathatók olyan elemek, illetve sajátosságok, amelyek közösek a másik nyelv megfelelő elemeivel, illetve sajátosságaival. A cikk írója bőven illusztrálja ezt a jelenséget.

Először a csuvas nyelvnek mari hatásra kialakult vonásai közül említünk meg néhányat. A hangtani jelenségek közül megemlíthető például, hogy a mari nyelv hatására a csuvasban

csak zöngétlen mássalhangzók lehetnek szókezdők. Ugyiszintén mari hatással magyarázható a csuvas k-nak y-vá való gyengülése is, avagy az ősi a-nak o-vá, majd a csuvas irodalmi nyelvben u-vá való válása stb. is. Néhány példa az alaktanból: a csuvasban mari hatásra a többes harmadik személyű birtokrag elhelyezése így alakult: főnév + birtokrag + többesszám ragja.

Ellenben a tatárban főnév + többesszám ragja + birtokrag a sorrend. A csuvas nyelvben a mari nyelv mintájára a létige alakjai az analitikus multidőben egységesültek, és minden személyre kiterjedtek. Hasonló módon mari mintára az egyes és a többesszám harmadik személyű birtokrag bizonyos névelői funkciót vett fel a csuvas nyelvben. Érdekes az is, hogy a csuvasban a többesszám ragja, a -sam a mari -šamōts (sam + ōts) -re megy vissza stb.

Bőven szolgáltat példát a cikk a mari nyelvnek csuvas hatásra keletkezett sajátosságaira is. Ezek közül is csak néhányat említünk meg. Vannak a mari nyelvben egyes olyan hangsúlytörvények, amelyek párhuzamosak a csuvas nyelv megfelelő jelenségeivel, de teljesen ismeretlenek a többi finnugor nyelvben. A mellékevek középfokának szuffixumát a mari nyelv kétségtelenül a csuvasból vette át. Közvetlenül csuvas hatásra keletkeztek a mari nyelvben bizonyos összetett igék is. Ilyen igék egyáltalán nem jellemzők egyéb finnugor nyelvekre. A mari régmúlt alkatilag analóg a csuvas régmúlttal, jelentésben pedig teljesen megegyezik vele. Számos olyan szó is van a mari nyelvben, amely közös a csuvasal. Ezeket és a hasonló adatokat a rokontudományok eredményei is alátámasztják. A néprajz régen felfigyelt a csuvas és a mari művelődés meglepő hasonlóságára, a régészek felfedték a marik és a csuvasok ősi anyagi kulturájának kölcsönvonalait, az antropológia pedig kimutatta, hogy embertanilag mennyire hasonló típust képviselnek a marik és a csuvasok.

A fentiek alapján B.A. SZEREBRENNYIKOV a következő pontokban foglalja össze a intraregionális nyelvi érintkezés adataiból levonható tanulságokat: 1) közös hangok keletkezése; 2) szóátvétel; 3) mondatnyi kalkok kialakulása; 4) jelentéstani inklinációk felbukkanása; 5) szóképző elemek kölcsönzése; 6) hasonló folyamatok megindulása a nyelv rendszerének formálódásában; 7) azonos típusú vonások megőrzésére irányuló tendencia. Ebből az tűnik ki, hogy az intraregionális érintkezés vizsgálatának tanulságai semmi lényeges eltérést nem mutatnak a marginális érintkezés vizsgálatából levont tanulságoktól. Ezért a cikk írója megállapítja, hogy a szubsztrátumos nyelvi ráhatás lényegében nem különbözik a nyelvi hatások egyéb típusaitól. A szubsztrátum-elméletben tehát nincs semmi titokzatos, semmi megfoghatatlan.

A szubsztrátum meglétét SZEREBRENNYIKOV csak abban az esetben itéli kétségtelennek, ha a következő, egymással ok és okozati összefüggésben álló adatok is mellette szólnak:

1. Több olyan jelenség a nyelv hangállományában, amely nem jellemző az illető nyelv rokon nyelveire, de amely megvan a vele szomszédos nyelv vagy nyelvek hangrendszerében.

2. Olyan különleges alaktani és mondattani vonások megjelenése, amelyek nem tartoznak a rokon nyelvek jellemző vonásai közé, de amelyek megtalálhatók a szomszédos nyelvben vagy nyelvekben.

3. Az alapszókinszben olyan szavak megjelenése, amelyek nem jellemzők a rokon nyelvekre, de amelyek megvannak a szomszédos nyelvben vagy nyelvekben.

4. A közös vonásokkal rendelkező nyelvek területén közös helynévanyag megléte. Ha a helynévanyag nem közös, akkor a közös vonások marginális érintkezés eredményeként jöttek létre.

A fentiek kiegészítéseként fölveti a cikk írója az ugynevezett makroszubsztrátum problémáját is. A makroszubsztrátum olyan elterjedtségű nyelv, vagy rokon nyelveknek olyan csoportja, amely több más nyelven nyomot hagyott. Makroszubsztrátumról csak ott lehet szó, mint B.A.SZEREBRENNYIKOV hangsúlyozza, ahol a toponimikai névanyag is alátámasztja ezt a feltevést.

A makroszubsztrátum példaként B.A.SZEREBRENNYIKOV a Szovjetunió észak- és keleteurópai részén egykor beszélt szlávság előtti nyelvekre hivatkozik, amelyek nyomot hagytak a volga-okai típusu toponimikában. Ezt a típus a -ma, -ga, és -sa folyónévképzők jellemzik. Nehéz volna elképzelni, hogy azon a hatalmas területen egyetlen nyelvet beszéltek. Minden bizonyítással egymással rokonságban lévő nyelvek egy csoportja élt ott. Erre a területre különböző nyelvű népek hatoltak be, s ezek aztán összekeveredtek az őslakossággal. A volga-okai nyelvek hatását az oroszra, marira, udmurtra, csuvasra, komira és tatárra a cikk írója bonyolult problémának tartja, ezért csak néhány példát említ annak az illusztrálására, hogy a szóban forgó szubsztrátum feltételezése nem lehetetlen. Ilyen például az a jelenség, hogy a komi, az udmurt, a mari, a tatár, a csuvas, a mordvin és részben az orosz nyelvben is vannak olyan esetek, amikor valaminek a helyét nem helyhatározó eset, illetve annak megfelelő előljárás szerkezet, hanem irányhatározó fejezi ki. Hasonló módon bizonyos szerkezeti és jelentésbeli analógia van az orosz szizsu búvale 'ülők volt' szerkezetek és a komi, az udmurt, a mordvin, a tatár és a csuvas nyelvben ismert analitikus multidő alakjai között.

Megoldatlan nyelvészeti problémaként említi a cikk írója a hasonló nyelvi vonások hullámszerű továbbadásának kérdését, de nem tartja eleve terméketlennek a kérdés további vizsgálatát. A marginális érintkezés útján való továbbítás lehetősége alapot szolgáltat a nyelvi vonások hullámszerű terjedéséhez. A Sprachbundokba tartozó nyelvek vizsgálata például azt mutatja, hogy mindig van közöttük egy, esetleg néhány nyelv, amely mint centrum a legtöbb izoglosszát tömöríti magában, s az ettől távolabb eső nyelvekben a távolság növekedésével egyenes arányban egyre kevesebb a közös vonás. Mindez azonban még tüzetesebb vizsgálatra szorul.

A szubsztrátum-elmélet jobb megalapozása érdekében B.A.SZEREBRENNYIKOV a következő feladatok elvégzését látja szükségesnek:

1. Konkrétan meg kell határozni a szubsztrátummal kapcsolatos jelenségek vizsgálatának feltételeit, meg kell jelölni az illető hatás lehetőségének konkrét mértékét.
2. Meg kell állapítani a szubsztrátumos jelenségek és az esetleges konvergenciák és a más típusu nyelvi hatások megkülönböztetésének kritériumait.
3. Tisztázni kell a nyelvi vonások hullámszerű terjedésének körülményeit, ki kell deríteni, milyen vonások terjednek leginkább hullámszerűen, és milyenek nem bizonyulnak alkalmasnak az ilyen terjedésre.
4. Ki kell dolgozni a más tudományágak által szolgáltatott adatok felhasználásának módszertanát.
5. Meg kell találni a szubsztrátumos jelenségek vizsgálata után nyert eredményeknek az összehasonlító módszer alkalmazása útján kapott eredményekkel való ésszerű összekapcsolása módját.
6. Ki kell dolgozni a kiindulási alapul szolgáló jelenség rekonstruálásának módszertanát, mert ez eddigelé teljesen kidolgozatlan.
7. Ki kell kutatni, mi annak az oka, hogy az azonos nyelvi szubsztrátum egyenlőtlenül hatott a különféle nyelvekre, vagyis meg kell találni a nyelvi rendszer ellenállóságának okát.
8. Meg kell állapítani, milyen oknál fogva maradnak fenn az azonos típusu vonások a szupersztrátum-nyelvben a szubsztrátum hatására.

Végezetül még néhány megjegyzést tesz a cikk írója a szubsztrátum-kérdés jelentőségéről és a szubsztrátum-kutatásnak a nyelvészetre gyakorolt hatásáról. A szubsztrátum-elmélet megveti az alapját egy új nyelvészeti ágazatnak - az összehasonlító jelentéstannak. Nélkülözhetetlennek bizonyul néhány nyelvészeti segédtudományág, köztük például az összehasonlító eszközfonetika kifejlesztése. A szubsztrátumnak mint a nyelvi kölcsönhatás egyik fontos típusának vizsgálata széles teret nyit általában a nyelvek közötti egyéb kölcsönhatások tanulmányozása számára is. Végül a szubsztrátumos hatások kutatása nélkülözhetetlen és rendkívül fontos kiegészítője lesz a történeti-összehasonlító módszerű vizsgálatoknak.